

ΠΕΡΙ ΑΘΑΝΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΨΥΧΗΣ

Αθανασία ονομάζεται η θρησκευο-φιλοσοφική δοξασία κατά την οποία η ζωή συνεχίζεται μετά τον θάνατο. Αποτελεί μια κλασική απάντηση στο υπαρξιακό ερώτημα του ανθρώπου, εάν ο θάνατος είναι το οριστικό τέλος της ζωής ή ένας σταθμός, μια πρόσκαιρη διακοπή του φαινομένου της ζωής. Η αθανασία παρομοιάζει το θάνατο με τον ύπνο. Ο ύπνος συλλαμβάνεται ως «μικρός θάνατος». Όπως ο ύπνος διακόπτει προσωρινά τον ημερήσιο κύκλο της ανθρώπινης ζωής, έτσι και ο θάνατος είναι μια πρόσκαιρη «κοίμηση» στον πολυετή κύκλο της ζωής. Η ιδέα της μεταθανάτιας ζωής διαμορφώνεται προοδευτικά από την παλαιολιθική εποχή. Η ταφή των νεκρών μέσα στα σπήλαια όπου ζούσαν συνεχίζεται τους νεολιθικούς αιώνες στην Ευρώπη και στο Μεσογειακό χώρο. Τον ενταφιασμό σε φυσικά σπήλαια στα βάθη των οποίων τελούνταν πανάρχαιες μαγικές τελετουργίες, διαδέχεται προοδευτικά η ταφή στους λαξευτούς τάφους των βράχων, στις θολωτές και θαλαμόσχημες κατασκευές των κρητο-μυκηναϊκών χρόνων και στους τύμβους των τεχνητών λόφων. Για τον νεολιθικό άνθρωπο ο νεκρός εξακολουθεί να ζει, να αισθάνεται και να ενεργεί. Αρνείται να αποδεχτεί το θάνατο σαν οριστικό τέλος της γήινης ζωής και της ανθρώπινης υπόστασης.

Στον ομηρικό κόσμο, που απλώνεται από τα μυκηναϊκά χρόνια μέχρι τον 7ο αιώνα π.χ, δεν υπάρχει πλέον η παλιά αντίληψη ότι ο νεκρός συνεχίζει τη ζωή του μέσα στον τάφο. Αυτό που επιζητεί από τον άνθρωπο είναι η «ψυχή», η σκιά και τίποτα περισσότερο. Οι ψυχές είναι καπνός, είδωλα, σκιές που δεν έχουν δύναμη ούτε συνείδηση. Μπορούν όμως να θυμηθούν το παρελθόν και έχουν την ίδια ψυχή που είχαν στη γήινη ζωή (Ιλιάδα ψ110-1, Οδύσσεια λ 457-6 λ 491-5). Οι σκέψεις για την αθανασία της ψυχής είναι διακριτές στον Όμηρο γιατί ο ποιητής αγαπά με πάθος τη ζωή και μισεί τον θάνατο και την ύπαρξη του ανθρώπου σε άλλη διάσταση. Αυτό φαίνεται και στα δύο έπη, στη μεν Οδύσσεια, διά στόματος Αντίκλειας: «Αυτή είναι η μοίρα των θνητών, όταν κάποιος πεθάνει· πρώτα εγκαταλείπει η ζωή τα λευκά οστά και η ψυχή σαν όνειρο, αφού φτερουγίσει, έχει πετάξει» (λ. 219-22), στη δε Ιλιάδα, διαμέσου του σαστισμένου Αχιλλέα, που βλέπει την ψυχή του Πάτροκλου να φεύγει σαν καπνός, όταν προσπάθησε να τον αγκαλιάσει στο όνειρό του: «Υπάρχει, λοιπόν, και στον Άδη ψυχή και σκιά του ανθρώπου, ζωή όμως δεν υπάρχει καθόλου» (Ψ 103-4).

Ο αποικισμός της Μαύρης Θάλασσας τον 7ο αιώνα π.Χ. έφερε τους αρχαίους Έλληνες σε επαφή με έναν πολιτισμό βασισμένο στο σαμανισμό. Η ψυχή του σαμάνου εγκαταλείπει το σώμα και ταξιδεύει σε μακρινούς τόπους, αλλά και στον κόσμο των πνευμάτων. Οι ικανότητές του στη μαντική, στη θρησκευτική ποίηση και τη μαγική Ιατρική τον καθιστούν φορέα υπερφυσικής σοφίας.

Η βόρεια δοξασία πως η «ψυχή» ή το «πνεύμα-φρουρός» ενός πρώην σαμάνου μπορεί να εισέλθει σ' έναν ζώντα σαμάνο προς ενίσχυση της δύναμης και της γνώσης του επηρέασε τον Πυθαγόρα (570-490 π.Χ.), ο οποίος πίστευε σε μία αποσπασίμη ψυχή ή Εγώ, που με κατάλληλες τεχνικές μπορούσε να αποσυρθεί από το σώμα· σε ένα Εγώ που είναι αρχαιότερο από το σώμα και μπορεί να επιζήσει πέρα απ' αυτό. Είναι πασίγνωστη η θεωρία ότι «η ψυχή είναι αθάνατη, μεταπίπτει σε άλλα είδη ζωντανών όντων, ακόμα, κατά

περιόδους επαναλαμβάνονται όσα είχαν γίνει στο παρελθόν, και τίποτα απολύτως δεν είναι καινούργιο και όλα τα έμψυχα πλάσματα πρέπει να θεωρούνται ομοειδή» (Πορφυρίου, Πυθαγόρου βίος 19).

Για τον Σιβηριανό σαμάνο και τον Πυθαγόρα η εμπειρία των περασμένων ζώων δεν είναι πηγή ενοχής, αλλά έξαρση δύναμης. Όταν η αναγέννηση αυτή θεωρήθηκε χαρακτηριστικό όλων των ανθρώπινων ψυχών, τότε από προνόμιο έγινε κατάρα, και χρησιμοποιήθηκε για να εξηγήσει τα βάσανα και την αστάθεια της γήινης μοίρας (ορφισμός).

Για τον Ηράκλειτο (544-484 π.Χ.) η ψυχή είναι άφθαρτη. Βγαίνοντας από το σώμα του ανθρώπου, μεταβαίνει προς την ψυχή του σύμπαντος, με την οποία είναι της ίδιας ουσίας (απ.17 Αέτιος IV 7,2). Αναφερόμενοι στο μεγαλείο της εναλλαγής ζωής και θανάτου, θα πει: «Αφού γεννηθούν, επιμένουν να ζήσουν και να πεθάνουν, ή μάλλον να αναπαυθούν, και αφήνουν πίσω τους παιδιά, για να βρουν κι αυτά τον θάνατο» (απ. 20 Κλήμης ο Αλεξανδρείας, III 14).

Ο μαθητής του Πυθαγόρα Εμπεδοκλής (495-435 π.Χ.), ιατρός και μάντης, στους «Καθαρούς» ιστορεί την πτώση του ανθρώπου «δαίμονα» από τη σφαίρα των θεών λόγω του πιτανικού αμαρτήματος του Φόνου ή της Επιτορκίας, υπό την επήρεια της μανιασμένης Έριδας, τις μετενσαρκώσεις της ψυχής στα σώματα ανθρώπων, ζώων και φυτών με στόχο τον εξαγνισμό της, την περιπλάνησή της 30.000 εποχές μακριά από τους Μακαρίους, τη μετενσάρκωσή της στο τελικό στάδιο σε «σοφία μεγίστους» μάντεις, υμνοπόλους, ιατρούς και ηγεμόνες, και την επαναποθέωσή της, με την ανάδειξη της αγαθής διονυσιακής φύσης του ανθρώπου.

Η ζωή και ο θάνατος, ως εναλλαγή και όχι ως εκμηδένιση και πλήρης εξαφάνιση, εμπεδώνουν την ύπαρξή τους στο «Περί φύσεως απ.8» του Εμπεδοκλή. «Λόγο διπλό θα πω· τότε το ένα προέκυψε απ' τα πολλά μοναχό, και τότε σε πολλά χωρίστηκε το ένα. Διπλή είναι η γέννηση των θνητών όντων, διπλή και η διάλυσή τους. Από τη μία, η συνένωση των πάντων γεννά και καταστρέφει, κι από την άλλη, διασπασμένη η ίδια, καθώς αυτά χωρίζονται, διαλύεται. Και αυτά ποτέ δεν παύουν να εναλλάσσονται».

Κομβικό σημείο της μετάβασης από τη θρησκεία στη Φιλοσοφία είναι ο Πλάτων (427-347 π.Χ.), ο οποίος υιοθετεί τις δοξασίες του ορφισμού, συστατικό στοιχείο του οποίου αποτελεί η αθανασία της ψυχής. Για τον Πλάτωνα η αθανασία της ψυχής είναι μία μεταφυσική ανάγκη και όχι ζήτημα ελεύθερης επιλογής του ανθρώπου.¹

Η Αθανασία της Ψυχής και οι Αναμνήσεις της

Ο Πλάτωνας στο βιβλίο του «Μένων» αναλύει επακριβώς την άποψή του για την αθανασία της ψυχής, αλλά και για το άμεσο συμπέρασμα που προκύπτει από αυτό καθαυτό το γεγονός της αθανασίας.

Υποστηρίζει δηλαδή, ότι η Ψυχή μας, λόγω της αιώνιας και άφθαρτης φύσης της, είναι σε θέση να γνωρίζει τα πάντα, αφού κατά την διάρκεια των προηγούμενων ενσαρκώσεών της, έχει ζήσει πάρα πολλές και διαφορετικές

καταστάσεις, τις οποίες όμως δυστυχώς δεν μπορεί να θυμάται, όσο βρίσκεται σε ένσαρκη κατάσταση.

Σε αυτήν την λογική βασίζεται η περίφημη άποψη του Πλάτωνα ως προς το θεμελιώδες θέμα της ανάμνησης, υποστηρίζοντας ξεκάθαρα ότι η «Γνώση είναι ανάμνηση»

Ας δούμε όμως αναλυτικά, το σχετικό απόσπασμα του διαλόγου μεταξύ του Σωκράτη και του Μένωνα, σε ό,τι αφορά στο θέμα της ανάμνησης της ψυχής μας.

Σωκράτης: (αγωγέ) ἀκήκοα γὰρ ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν σοφῶν περὶ τὰ θεῖα πράγματα.	Βεβαίως, έχω ακούσει πολλούς σοφούς άνδρες και γυναίκες, που ανέπτυξαν θεολογικές συζητήσεις.
Μένων: τίνα λόγον λεγόντων;	Ποια επιχειρήματα πιστεύεις ότι χρησιμοποιούσαν;
Σωκράτης: ἀληθῆ, ἔμοιγε δοκεῖν, καὶ καλόν.	Πιστεύω ότι ο τρόπος που ανέπτυσαν τα θέματά τους, βασιζόταν στην αλήθεια και γι' αυτό παρουσίασαν ωραίες ιδέες.
Μένων: τίνα τοῦτον, καὶ τίνες οἱ λέγοντες;	Ποια είναι αυτά τα λόγια και ποιο ήταν αυτοί οι σοφοί άνθρωποι που τα ανέπτυσαν;
Σωκράτης: οἱ μὲν λέγοντές εἰσι τῶν ἱερέων τε καὶ τῶν ἱερείων ὅσοις μεμέληκε περὶ ὧν μεταχειρίζονται λόγον οἷοις τ' εἶναι διδόναι:	Άλλοι μεν από τους ομιλητές ανήκαν στην τάξη των ιερέων ή και των ιερείων, εφόσον αυτοί είχαν το ενδιαφέρον να αναπτύξουν τέτοιου είδους θεολογικά θέματα, κάτι που βεβαίως θεωρούμε δεδομένο.
λέγει δὲ καὶ Πίνδαρος καὶ ἄλλοι πολλοὶ τῶν ποιητῶν ὅσοι θεοὶ εἰσιν.	Το αναφέρει μάλιστα και ο Πίνδαρος, όπως και πολλοί άλλοι ποιητές που ασχολούνται με θεολογικά θέματα και είναι θεόπνευστοι,
ἃ δὲ λέγουσιν, ταυτί ἐστίν:	για τα οποία ισχυρίζονται ότι όσα λένε είναι αλήθεια.
ἀλλὰ σκόπει εἴ σοι δοκοῦσιν ἀληθῆ λέγειν.	Αλλά προσπάθησε να διερευνήσεις αν πράγματι τα όσα λένε ανταποκρίνονται στην αλήθεια.
φασὶ γὰρ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀθάνατον,	Αυτοί οι σοφοί, ισχυρίζονται λοιπόν ότι η ψυχή του ανθρώπου είναι αθάνατη,
καὶ τοτὲ μὲν τελευτᾶν ὃ δὴ ἀποθνήσκειν καλοῦσι τοτὲ δὲ πάλιν γίνεσθαι,	και αυτό που ονομάζουν θάνατο θεωρείται ένα προσωρινό τέλος που συμβαίνει κάποια δεδομένη στιγμή, ενώ κάποια άλλη στιγμή αργότερα, η ψυχή επανέρχεται σε νέο σώμα,

<p>ἀπόλλυσθαι δ' οὐδέποτε:</p> <p>δεῖν δὴ διὰ ταῦτα ὡς ὀσιώτατα διαβιώναι τὸν βίον:</p> <p>οἷσιν γὰρ ἂν</p> <p>Φερσεφόνα ποινὰν παλαιοῦ πένθεος δέξεται,</p> <p>εἰς τὸν ὑπερθεὺν ἄλιον κείνων ἐνάτω ἔτει ἀνδιδοῖ ψυχὰς πάλιν,</p> <p>ἐκ τᾶν βασιλῆες ἀγαυοὶ</p> <p>καὶ σθένει κραιπνοὶ σοφία τε μέγιστοι ἄνδρες αὔξοντ' :</p> <p>ἐς δὲ τὸν λοιπὸν χρόνον ἥρωες ἀγνοῖ πρὸς ἀνθρώπων καλεῦνται.</p> <p>ἄτε οὖν ἡ ψυχὴ ἀθάνατός τε οὔσα καὶ πολλάκις γεγонуῖα,</p> <p>καὶ ἔωρακυῖα καὶ τὰ ἐνθάδε καὶ τὰ ἐν Ἄϊδου καὶ πάντα χρήματα,</p> <p>οὐκ ἔστιν ὅτι οὐ μεμάθηκεν·</p> <p>ὥστε οὐδὲν θαυμαστὸν καὶ περὶ ἀρετῆς καὶ περὶ ἄλλων οἷόν τ' εἶναι αὐτὴν ἀναμνησθῆναι, ἃ γε καὶ πρότερον ἠπίστατο.</p> <p>ἄτε γὰρ τῆς φύσεως ἀπάσης συγγενοῦς οὔσης,</p>	<p>με ἀποτελεσμα, ἡ ψυχὴ ποτέ να μην καταστρέφεται.</p> <p>Για τον λόγο αυτόν, θα ἔπρεπε κάθε ἄνθρωπος να διάγει τον βίο του με ὅσο το δυνατόν εντιμότερο τρόπο.</p> <p>Αυτοὶ οἱ σοφοί, θα πρέπει να γνωρίζουν το ἐξῆς ποίημα (του Πινδάρου)</p> <p>«Ἡ Περσεφόνη υποδέχεται τὴν Ψυχὴ τοῦ νεκροῦ, (στον κάτω κόσμο τοῦ Πλούτωνα) καὶ τῆς ἐπιβάλλει τὴν ποινὴ που ἀναλογεῖ στις ἀμαρτίες τοῦ προηγούμενου ἐνσαρκου βίου τῆς, για να τιμωρηθεῖ ὅταν ἐπανενσαρκωθεῖ, μετὰ τὴν πάροδο ἐννέα ἐτῶν (στον ἐπάνω κόσμο τῆς θάλασσας τοῦ Ποσειδῶνα) που ζοῦνε οἱ ἐνσαρκες Ψυχές.»</p> <p>Μέσα ἀπὸ αὐτὴν τὴν διαδικασία τῆς ἐπανενσάρκωσης, ἐπανέρχονται στὴ ζωὴ ἀκόμα καὶ οἱ βασιλικές ψυχές, με ἰσχυρὸ σθένος καὶ με σοφία, ὥστε να ἐξελιχθοῦν σε ἀνθρώπους μέγιστης σημασίας.</p> <p>Αὐτὲς τὶς ἐνσαρκωμένες ψυχές οἱ ἄνθρωποι τὶς ἀποκαλοῦν ἥρωες καὶ τὶς λατρεύουν αἰωνίως.</p> <p>Εφόσον λοιπὸν αὐτὴ ἡ Ψυχὴ ἔχει ἐνσαρκωθεῖ πολλές φορές καθότι ἔχει ὑπάρξει πάντοτε ἀθάνατη, καὶ ἔχει δεῖ πάρα πολλά, τόσο τα ορατά που συμβαίνουν στον κόσμο τῶν ζωντανῶν, ὅσο καὶ τα ἀόρατα που συμβαίνουν στον κόσμο τοῦ Ἄδη, καὶ με τὸν τρόπο αὐτόν, ἔχει γνωρίσει ὅλα αὐτὰ που κάποια στιγμή θα τῆς χρησιμεύσουν,</p> <p>Δεν εἶναι δυνατό να πει κανεὶς, ὅτι ἡ ψυχὴ δεν ἔχει διδαχθεῖ τα πάντα!</p> <p>Ὅστε δεν πρέπει να μας προκαλεῖ ἐντύπωση οὔτε καὶ θαυμασμό, το γεγονός ὅτι ἡ Ψυχὴ ἔχει τὴν δυνατότητα να ἐπαναφέρει στὴν μνήμη τῆς ὅλα αὐτὰ για τα ὁποῖα ἔχει ἀποκτήσει γνώσεις στις προηγούμενες ἐνσαρκώσεις τῆς, τόσο ὅσον ἀφορὰ το θέμα τῆς ἀρετῆς ὅσο καὶ ὅλα τα ἄλλα θέματα.</p>
--	--

<p>καὶ μεμαθηκυίας τῆς ψυχῆς ἅπαντα, οὐδὲν κωλύει ἔν μόνον ἀναμνησθέντα ὃ δὴ μάθησιν καλοῦσιν ἄνθρωποι τᾶλλα πάντα αὐτὸν ἀνευρεῖν, ἐάν τις ἀνδρεῖος ᾗ καὶ μὴ ἀποκάμνη ζητῶν: τὸ γὰρ ζητεῖν ἄρα καὶ τὸ μανθάνειν ἀνάμνησις ὅλον ἐστίν.</p>	<p>Ἐπειδὴ λοιπὸν οτιδήποτε που βρίσκεται μέσα στη φύση, συγγενεύσει με το σύνολό της, καὶ εφόσον ἡ ψυχὴ ἔχει τὴν πλήρη γνώση τῶν πάντων, δεν ὑπάρχει κανένα εμπόδιο, ἡ Ψυχὴ να μπορέσει να επαναφέρει στὴν μνήμη τῆς ἑνα γεγονόσ, τὸ ὁποῖο οἱ ἄνθρωποι ὀνομάζουσι διδασκαλία. Κατόπιν ἡ Ψυχὴ θα ἔχει τὴν δυνατότητα να θυμηθεῖ ὅλα τὰ υπόλοιπα γεγονότα που ἔχει βιώσει στὶς προηγούμενες ζωές τῆς, ὅπως ἐπίσης καὶ ὅλες τὶς γνώσεις που εἶχε ἀποκτήσει. Ὅλα αὐτὰ θα συμβοῦν ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι διαθέτει κάποιος τὴν ἀπαιτούμενη ἀνδρεία, (ὥστε να μπορεῖ να ἀντιμετωπίσει ἀκόμα καὶ τὶς δύσκολες καταστάσεις που βίωσε ἡ ψυχὴ στὶς προηγούμενες ζωές) καὶ να μὴν παραιτηθεῖ με τὴν δικαιολογία τῆς ἐξάντλησης ἀπὸ αὐτὴν τὴν προσπάθεια. Σαν τελικὸ συμπέρασμα καταλήγουμε ὅτι κάθε ἔρευνα ἀλλὰ καὶ κάθε διδασκαλία πρέπει να ἔχει σαν στόχο να προκαλέσει τὴν ἀνάμνηση γεγονότων καὶ γνώσεων ἀπὸ τὶς προηγούμενες ζωές μας.</p>
--	--

Σε ἀντίθεση πρὸς τὴ μετεμψύχωση βρίσκεται ἡ ἰουδαῖο-χριστιανικὴ πίστις στὴ σωματικὴ ἀνάσταση τῶν νεκρῶν. Ἡ ἀνατολικὴ ὀρθόδοξη Θεολογία διέκρινε τὴν ἀθανασία ἀπὸ τὴν ἀνάσταση ἐπιτυγχάνοντας τὸν ἐκχριστιανισμό του Ἑλληνισμοῦ καὶ ἀποφεύγοντας τὸν νομιζόμενο «ἑλληνισμό του χριστιανισμοῦ». Παρὰ τὰ συνήθως ὑποστηριζόμενα περὶ του δήθεν «πλατωνισμοῦ» τῶν Ἑλλήνων Πατέρων, ἡ ἔρευνα ἔδειξε ὅτι ἡ βυζαντινὴ Θεολογία στηρίχθηκε κυρίως στὸν Ἀριστοτέλη, ἀρνούμενη τὴν ἐκ φύσεως ἀθανασία του Πλάτωνα καὶ ἐπιμένοντας στὴν ψυχοσωματικὴ ἐνότητα του ἀνθρώπου.

Ἡ ἀρχαιότερη χριστιανικὴ ὁμολογία πίστεως, τὸ «Ἀποστολικὸ Σύμβολο», κάνει σαφὴ μνεία γιὰ τὴ «σαρκὸς ἀνάστασιν». Ἐπίσης, τὸ «Σύμβολο Ἀντιοχείας» μνημονεύει τὴν καθιερωμένη διατύπωση «προσδοκῶμεν ἀνάστασιν νεκρῶν», που ἐπικυρώνεται ἀπὸ τὴ Β' Οἰκουμενικὴ Σύνοδο, 381.

Ἡ ἀνάσταση τῆς σαρκὸς μεταγράφεται σε ἀνάσταση νεκρῶν, ἡ ὁποία πιστεύεται ὅτι θα εἶναι ἐνσώματη καὶ θα συμπεριλαμβάνει, βέβαια, τὴν ψυχὴ, ἀλλὰ ὄχι περιοριζόμενη σε αὐτή. Ἡ νεότερη δυτικοευρωπαϊκὴ Φιλοσοφία, 17ος-20ος αἰ., ἀκολουθεῖ τὰ ἴχνη τῆς ἀρχαιοελληνικῆς παράδοσης με τάσεις θεϊστικῆς

(πλατωνίζουσες ή αριστοτελίζουσες), πανθειστικές (στωικές) ή αθειστικές (επικούρειες).

Φιλόσοφοι που υπερθεματίζουν την αθανασία της ψυχής είναι οι ορθολογιστές Ντεκάρτ, Λάιμπνιτς και οι αγνωστικιστές. Αρνητές της αθανασίας είναι ο Βρετανός εμπειριστής, όπως ο Χιουμ, και οι Γάλλοι εγκυκλοπαιδιστές, όπως ο Βολτέρος. Μετριοπαθή και αμφίσημη στάση τηρούν οι Γερμανοί ιδεαλιστές φιλόσοφοι Φίχτε και Καντ, οι οποίοι, αρνούμενοι τη θεολογική ρωμαιοκαθολική και προτεσταντική έννοια της αθανασίας, υποστηρίζουν μία αξιολογική, μοραλιστική ηθικοκρατία. Δεν τους ενδιαφέρει η αλήθεια της δοξασίας περί αθανασίας της ψυχής, αλλά τους απασχολεί η ηθική της χρησιμότητα, σκοπιμότητα και ωφελιμότητα για την τελειοποίηση του ατόμου και τη συνοχή του κοινωνικού συνόλου. Έτσι, μεταθέτουν την αθανασία από τη θρησκεία στην ηθική, την περιορίζουν στη σωτηρία της ψυχής και αποκλείουν τη σωματική ανάσταση των νεκρών.

Οι άνθρωποι οφείλουν στον νεκρό τις κατάλληλες νεκρώσιμες τελετουργίες, οι οποίες εξυπηρετούν συμβολικά τη συνέχεια της ζωής και του θανάτου. Πολλοί πιστεύουν ότι δεν είναι δυνατό να σβήνεται ολοκληρωτικά τα ίχνη του γήινου περάσματος τους. Με μία τέτοια παρηγοριά υιοθετούν μία αντίληψη για έναν άρρηκτο δεσμό με τον εξωτερικό κόσμο, δηλαδή να είναι ένα όλον με αυτόν.

Αναφορικά με τα παραπάνω, ο Οδυσσεύς Ελύτης θα γράψει: «Η ζωή, που τον θάνατο γεύτηκε, σαν τον ήλιο γυμνή ξαναγύρισε. Και μην έχοντας, αχ, άλλο τίποτε, η ζωή, που τα πάντα σπατάλησε, στα χαλάσματα κάρφωσε μία παπαρούνα, που λάμπει!» («Το Άξιον Εστί»).

Ο Ευριπίδης διά στόματος Θησέα στις «ΙΚέτιδες» απηχεί τέτοιες απόψεις: «Αν οι Αργείοι σας έβλαψαν, πέθαναν, τους παλέψατε, τους ντροπιάσατε, τελείωσε· αφήστε τώρα να ταφούν και να πάει το καθένα από 'κει που ήρθε. Η ψυχή στον αιθέρα και το σώμα στη γη» (530-6). Και στον «Ηρακλή μαινόμενο», ο ήρωας δηλώνει: «Κάτω θα πάω, νεκρός, απ' όπου κι ήρθα» (1246).

Φαίνεται ότι το μεγαλύτερο πρόβλημα για τους επιζώντες σε όλους τους πολιτισμούς είναι να μετατρέψουν τις άστεγες ψυχές, ιδιαίτερα των προσφάτως πεθαμένων, σε εν αναπαύσει φυλασσόμενες ή αθάνατες ψυχές. Οι νεκρώσιμες τελετές είναι τελετουργίες περάσματος, που εξυπηρετούν αυτόν τον σκοπό.

Η φλόγα της ελπίδας που δίνει η χριστιανική πίστη ζωντανεύει κάθε φορά που γιορτάζουμε το Πάσχα. Το δικό μας Πεσάχ που συμβολίζει το πέρασμα από το σκοτάδι-θάνατο στο φως-ζωή. Ελπίδα για σαρκική ανάσταση των ανθρώπων μας που δεν είναι πια στη ζωή και συνέχεια της ζωής σε έναν παράδεισο χωρίς πόνο και αδικία.

Για τους Τέκτονες συμβολίζει την ελπίδα για την ανάσταση του Διδασκάλου Χιράμ, δηλαδή την ελπίδα για την ανεύρεση του Απολεσθέντα Λόγου, ταυτόχρονα με την ανάσταση της Αρετής και της Ηθικής που βρίσκονται μέσα σε κάθε άνθρωπο και οφείλουμε εμείς οι Τέκτονες να ακολουθήσουμε, το Φως ώστε να οδηγηθούμε μέσω αυτής της Αρετής στην Αλήθεια. Στη δική μας αλήθεια, απαλλαγμένοι από δεισιδαιμονίες, προλήψεις και πάθη.